

АТЫРАУ ЖЕРІНДЕ БОЛҒАН ХАЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ ТАРИХЫНАН

Орынбаев Ғалымжан E-mail: galymzhan.orynbaev@mail.ru Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 1 курс магистранты Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессоры – Бердіғожин Л.Б.

Қазіргі кезеңде тарих ғылымы үшін ХХ ғасыр тарихы өте маңызды. Себебі, осы ғасыр аумағында ел тарихының шешуші маңызы бар саяси оқиғалары орын алды. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2022 жылғы 16 шы наурыздағы «Жаңа 609 Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан Халқына жолдауында халқымыздың патриоттық сана сезімі мен қоғамдағы тұрақтылықты саяси жаңғырудың негізі ретінде атай отыра «Жаңа Қазақстанның іргетасы саяси және экономикалық реформалардың үйлесімді байланысы негізінде қалануға тиіс. Бұл біздің елімізді дәйекті түрде ілгері дамытуды және азаматтардың тұрмыс деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді» деп нақтылады. «Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтіруге болады. Біз келешегіміз кемел боларына және жарқын болашақты өз қолымызбен жасай алатынымызға сенеміз. Әрбір азаматтың конституциялық құқығы мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз етеміз. Мемлекет пен қоғамның өзара сеніміне және құрметіне негізделген жаңа саяси мәдениетті қалыптастырамыз» деді Қ.К.Тоқаев. Мемлекет Басшысының алға қойған теориялық міндеттері отандық тарих ғылымына жаңа сілкіністер жасады. Бұған бұрын қалыптасқан негіз де бар болатын. Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде отандық тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсетуге, шынайы баға беруге мүмкіндік туды. Осындай тақырыптардың ішінде 1920-1930 жылдардағы кеңестік биліктің озбырлығына қарсы бағытталған халық қозғалыстарын айтуға болады. 1920 жылдардың аяғындағы бай-кулак шаруашылықтарын тәркілеу және оларды әлеуметтік тап ретінде жою, ұжымдастыру және отырықшыландыру, кеңес үкіметінің ет, сүт, жүн, тері, астық салықтары қазақ қоғамының бұрын қалыптасқан даму заңдылықтарын бұзып қана қоймай, қазақ халқын аш-жалаңаштыққа, өлімге итермеледі. 1920 жылдардың аяғында қазақ даласында өмір үшін күрес басталды. Зерттеуші Синыциннің көрсетуінше 1920 жылдардың соңында КСРО да 700 мың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық болса, оның 80 пайызын Қазақ өлкесі құрады. ПП ОГПУ (Біріккен саяси басқарманың арнайы өкілдігі) 1933 жылғы 25 қазандағы құпия мәліметінде» 1929 жылы өлкеде 40 миллион 294 мың бас мал болса, 1930 жылы 24 миллион 607 мың бас, 1931 жылы 10 миллион 550 мың бас, 1932 жылы 5 миллион 526 мың бас, 1933 жылы 3 миллион 699 мың бас мал қалды деп есеп берген. 1929 жылмен салыстырғанда 1933 жылы мал басы 90,8 пайызға азайған. Көшпелі, жартылай көшпелі аудандарда бұл көрсеткіш 94-95 пайызды құраған. Өлкеде мал өсіру толық күйреген» деп мәлімет береді. Мәлімет бойынша, мал мен шаруашылығынан айрылу қазақ шаруаларының қару алып көтеріліске шығуына, көршілес Қытай, Ресей және Орта Азия елдеріне жаппай көшуіне негіз болған. Кеңес үкіметінің мал дайындау жоспары 1931-1932 жылдары Қазақ өлкесі үшін 255,5 мың бас мал болса, бұл көрсеткіш Украинадан 1,5 есе, Кавказ бен Батыс Сібір облыстарынан 2,5 есе көп. Қазақстандағы 1929-1931 жылдардағы халық көтерілісі туралы негізгі дерек, ол 1992 жылғы Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесі комиссиясының қорытынды есебі болып табылады. Осы комиссия құрамында болған, белгілі тарихшы Талас Омарбеков өзінің зерттеуінде алғаш рет 1929-1931 жылдардағы халық қозғалысы туралы «күштеп ұжымдастыру мен мүлкінен айыруға қарсы халық қарсылығы» деп қорытынды жасады. 1920-1928 жылдары жекелеген адамдардың қарулы

қарсылық көрсетуі: Қожахметов Құныскерей, Аманғали Кенжеахметов, Ерғали Аязбаев, Жұмағали Жанғозин бастаған шағын топтардың бас көтеруі. Кейінгі зерттеулер қорытындысы ҚР ҰҚК архивы деректері бойынша осы жылдардағы Қошанов Құрмаш (Тоқабай Құрмаш, Адай Құрмаш) бандысы туралы мәліметтер бар. Кеңес үкіметінің тәркілеу, ұжымдастыру және салық саясатына қарсы Жилокоса, Доссор, Қызылқоға аудандары ауылдарының қарулы бас көтеруі, Новобогат немесе Айбас ауылы көтерілісі, Жилокосадағы Шоланов Боқмаш көтерілісі. Гурьев округі территориясында кеңес органдары ірілі-ұсақты «бандылар», «қарақшылар», «бүлікшілер» тобы деп айдар таққан топтары әрекет еткені жөніндегі мәліметтерді Бірлескен Мемлекеттік Саяси Басқармасының (ОГПУ) БКП (б) Қазақ Өлкелік Комитетіне жіберіп отырған, ол аса құпия оперативті барлау хабарларында көрсетілген. Бұл топтардың ізіне түскен Қызыл 610 армияның арнаулы бөлімдерінің отрядтары мұздай қаруланып, даланы кезіп жүрді. Бұндай шағын топтар бұрынғы Орал губерниясының Гурьев округ аумағында іс-қимылдарымен көзге түсті. Сол тұста қарсылық білдірушілердің көпшілігі винтовка, револьвер, шиті мылтық, қылыш, қанжар сияқты қарулармен қаруланды. Сақадай сай қаруланған үкіметтің арнаулы отрядтарына шағын топтардың табанды түрде қарсылық көрсетуі мүмкін еместе еді. Және олар елден жырақта құм-қияларда, тау бөктерлері мен шатқаларда, үңгірлерде жасырынып қолайсыз жағдайларда күн көрді. Қарсылық білдірушілер елге тізесі батқан милиция қызметкерлерінің жазасын берді. Архив деректерінен алған мәліметтер бойынша сондай бас көтерген азаматтардың есімдері белгілі болып отыр. Орал губерниясы, Гурьев округі Қаракөл болысы, Тайсойған құмында Құныскерей (архив қорларында Құдысгерей деп жазылған) Қожахметов тобында 12 адам болса, архив құжаттарын іздестіру бойынша ол сан көбейері анық. Бір назар аударатын жағдай аталған архив дерегінде Құныскерей Қожахметовті бұрынғы Алашорда офицері деп көрсетеді. Өкіметтің жазалаушы органдары тарапынан қарсы шыққан азаматтардың жазасын ауырлату мақсатында барлық пәлені үйіп-төгіп, қосып жазу т.б. тәсілдерді қолданғаны ақиқат. Бұлда сондай қитұрқы әрекеттердің бір шарасы болар. Артынан түскен қуғыннан ығысып, Маңғыстауға қарай бет түзіген. Құныскерей кейін Адай көтерілісіне қатысып, жауларының зәре-құтын қашырған айлакерлігімен көзге түскен. Құныскерейдің Кеңес өкіметі орнаған кезде жұмысқа белсене кірісіп, еңбек сіңіріп, ауылдық кеңестің төрағасы болғандығы белгілі. Жергілікті үкіметтің жүргізіп отырған озбырлығына ашықтан-ашық қарсылық білдірген азамат. Өкінішке орай кейін оған жала жабылып, өкімет тарапынан қуғын сүргінге, қудалау мен түрткіге ұшырайды. Айналағанда үкіметтің «жауы» атанды. Тағдыры күрделі азаматтың бірі. Архив құжаттарынан табылған есімдердің бірі – Е.Аязбаев. Сол кезеңде Ерғали Аязбаев губерния аймағында ақындығы, серілігі, батырлығы мен барымташы атағымен танылған тұлға. Архив қорындағы құжаттарда Е.Аязбаевты Бөкей губерниясының Таловка уезіндегі Махмуд Мангышевтың бандасының мүшесі деп көрсетеді. Е.Аязбаев тобында болған адамдар есімі де қазір белгілі болып отыр. Гурьев округі аумағында Бекет Дыбысов, Құттыгерей Дыбысов, Редут болысының Сарайшық ауылдық кеңесінен Абдрахман Попилов, Еспол болысы тұрғыны Төлеген Дүйсенғалиев, Жем болысының №5 ауылында Құрманғали Нұрлыбаев басқарған шағын топтар кеңес органдары қызметкерлеріне шабуыл жасады, жылқы айдап кетті, мал ұрлап, астық ұрлап, тауар, ақша тонады. Аталған топ мүшелері кейін тұтқындалып, тергеуден соң айдалып, атылып кетті. Бұл әрекеттер билік тарапынан қатаң талап еткен мүлік жоспарын орындау, салық төлеу, жайлаған аштықтан жан сақтап қалу ниетінен туындады. Олардың сол қиын-қыстау кезеңде бұдан басқа жолды таңдауға шарасы қалмаған болатын. 1920-1930 жылдары өлкені шарпыған көтерілістер толқыны 18-19 ғасырдағы халқымыздың азаттық үшін күресімен және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісімен бірдей деңгейде болды десек қателеспейміз. Осы мәні бар саяси

оқиғаны тарихи саралағанда, тарих ғылымын зерттеу мен оған тиісті баға берудегі және оны жас ұрпақ санасына жеткізудегі кеңестік идеология мен пікірлерден, тұжырымдардан арылып әлемдік тарихтың құрамды бөлшегі мен өзіндік ерекшеліктеріміз бен ұлттық болмысымызды ерекше көрсетуге мән беруіміз қажет. Бүгінгі отандық тарих ғылымының басты міндеттерінің бірі қазіргі ұрпағымызды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1. Токаев Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты халыққа жолдауы. \\Егемен Қазақстан.-16 наурыз, 2022. 2. Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920). Алма-Ата: Наука, 1966. 307 с. 3. Покровский С.Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918-1920 гг.). Алма-Ата: Наука, 1967. 366 с. 611 4. Григорьев В.К. Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане (1920-1922 гг.). Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с. 5. Медеубаев Е.И. Политика «военного коммунизма» в Казахстане (1918-1921 гг.): диссерт. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Алматы, 1999. 179 с. 6. Койгелдиев М.К. Казахи в русском бунте/ Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920 1940-х годов. Алматы, 2009. С. 166. (С. 78-169). 7. Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Уральск, 2005. 30 с. 8. Қазақстанның Батыс өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңа деректер мен зерттеу ұстанымдары. Респ конф материалдары. Атырау. 2022:316 бет. 9. Атырау облысы бойынша саяси қуғын сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі өңірлік комиссияның материалдары. (XX ғасырдың 20-50 жылдары).-Атырау, 2022. том 1.-265 бет, том 2.-246 бет.